

АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ «РЕФЛЕКСИВНІСТЬ»: ВІД ДАВНОГРЕЦЬКИХ ФІЛОСОФІВ ДО СУЧАСНОГО ДИСКУРСУ ГУМАНІТАРНИХ НАУК

Обискалов І. С.

ВСТУП

Поняття «рефлексивність» вважається відносно «молодим» у сучасному гуманітарному дискурсі. Воно пов'язано та походить від «старшого» поняття «рефлексія». Тлумачення і зіставлення цих понять є важливим завданням сучасної психологічної науки, проте для чіткого і осмисленого їх розуміння необхідно заглибитись у історичний контекст учень і досліджень, в яких вони фігурують.

Загалом поняття «рефлексивність» пройшло доволі великий і цікавий шлях у своєму довершенні та продовжує розвиватись і утверджуватись сьогодні в доволі різних напрямках науки, підходах до розуміння та подальших перспективах розвитку¹. За останнє століття дослідження рефлексивності значно прогресувало: від світських бесід у салонах до чи не найголовнішого інструменту у пізнанні самих себе². Через зростання інтересу до рефлексивності з кінця минулого століття з'явилося багато визначень, підходів до дослідження, різних аспектів розуміння рефлексивності, і на сьогодні існує великий набір неструктурованих матеріалів, які необхідно упорядкувати. І почати слід саме з дослідження історичного контексту, в якому ми маємо змогу спостерігати трансформацію окресленого поняття та плюралізм поглядів щодо його трактування.

Рефлексивність є доволі специфічною, інтегративною, представленою на всіх рівнях психічного, здатністю, яка забезпечує повноцінне, адаптивне, ефективне функціонування особистості, і перше зафіксоване підтвердження цьому ми знаходимо у тексті, якому більше двох тисяч років до Р. Х. Українські антропологи V. Liakh & M. Lukashenko³

¹ Popoveniuc B. Self reflexivity, the ultimate end of knowledge. *Procedia – social and behavioral sciences*. 2014. Vol. 163. P. 204–213. URL: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.12.308>. C. 205.

² Bartlett S. J. The role of reflexivity in understanding human understanding. *Reflexivity: a source-book in self-reference* : монографія. Amsterdam, 1992. C. 17.

³ Liakh V. V., Lukashenko M. V. Philosophical analysis of a person's self-reflection in the context of internal dialogue (based on "the dispute of a man with his ba"). *Anthropological*

розглядають один із найстаріших текстів, який дійшов до сьогодення – внутрішній діалог людини, яка жила понад чотири тисячі років тому. На думку авторів цей текст свідчить про існування рефлексивності на таких ранніх етапах розвитку людства. Вони зазначають, що древні єгиптяни використовували метод внутрішнього діалогу для виходу із критичних станів, упорядкування ситуацій, що здаються хаосом та пошуку нових поглядів на світ⁴. Згідно із запропонованими висновками ми можемо встановити, що одними із функцій рефлексивності є відстеження актуального стану і ситуації, в якій знаходиться особистість, та пошук нових підходів для вирішення наявних проблем, що відображається у текстах XXII–XXI ст. до Н. Е. Це, в свою чергу, вказує нам на те, що рефлексивність є «містком», який забезпечує перехід від несвідомого до свідомого та орієнтування особистості у процесі її життя. Саме тому рефлексивність є наріжним каменем сучасної психологічної науки і потребує подальших уточнень у визначенні, розробці методологічної бази та систематизації наявних досліджень.

1. Рефлексія та рефлексивність у філософських ученнях минулого і сьогодення

Сократ – найперший з філософів, хто поставив в основу буття людини процеси самопізнання та самоспостереження: «Сократ зосередив увагу на питанні, що таке людина та її свідомість, на самопізнанні. Предметом філософії може бути лише те, що доступне людині, тобто її душа, духовне начало. «Пізнай самого себе» – улюблений вислів Сократа»⁵. На превеликий жаль, ми не можемо прямо посилатись на праці великого філософа, оскільки він їх не залишив, проте значною мірою його погляди відображені у трактатах його учня і послідовника – Платона.

Для того, щоб продемонструвати вище наведені твердження, звернемося до діалогів Платона, а саме до «Апології» та «Федр», в яких він передає промови Сократа. У «Апології» 21 D: «Відходячи, я роздумував сам із собою, що я від цього чоловіка таки мудріший. Бо з нас двох жодний, на мій погляд, не знає нічого як слід, але йому здається, начебто він щось знає, хоч нічого не знає, а я, якщо не знаю,

measurements of philosophical research. 2020. № 17. P. 18–27. URL: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i17.206671>. P. 19.

⁴ Liakh V. V., Lukashenko M. V. Philosophical analysis of a person's self-reflection in the context of internal dialogue (based on "the dispute of a man with his ba"). P. 24.

⁵ Основи філософії: навчальний посібник: навч. посіб. / Л. О. Сандюк та ін.; ред. М. Ф. Шмиголь. Київ: Центр уч. літ., 2021. С. 25.

то навіть не думаю, начебто знаю.»⁶. Цей фрагмент свідчить, що Сократ визначає мудрість через визнання власного незнання та кордонів знання. Тому процес рефлексії меж свого знання, на думку Сократа, є ознакою мудрості. «Федр» 229E-230A: «Тим-то мені здається смішним, не пізнавши самого себе, займатись не властивими мені дослідженнями. ... я, як тільки що сказав, досліджую не такі явища, а самого себе: хто я такий – потвора ще складнішої будови й лютіша від Тифона чи істота простіша й ласкавіша, яка має в собі від природи щось божественне і шляхетне?»⁷. В цьому фрагменті ми вбачаємо, що основним життєвим завданням, яке ставить перед собою Сократ є дослідження самого себе.

К. Oehler розглядає думки Арістотеля стосовно самопізнання і в цьому ж контексті розкриває сутність рефлексивності. Так, перше твердження, яке ми зустрічаємо у Арістотеля, полягає в тому, що рефлексивність є здатністю певних відносин і відношення вважаються рефлексивними, якщо об'єкт здатен звернутись до себе у стверджувальному відношенні⁸. Для більш чіткого розуміння цього твердження слід детальніше представити ідеї Арістотеля стосовно процесу пізнання. За Арістотилем, існує різниця між матеріальними речами і нематеріальними: якщо річ матеріальна, вона є потенційним об'єктом для думки, а якщо річ немає матеріальної форми, то: «... мислення і те, що мислиться – тотожні.»⁹. К. Oehler водночас застерігає, що вказана тотожність не є злиттям суб'єкта і об'єкта, це скоріше слід розуміти як єдність мислення і думки, і відповідно до Арістотеля, це і є зв'язком¹⁰. Автор Також зазначає, що переживання рефлексивності притаманне будь-якому сприйняттю наче «з боку», коли сприймається об'єкт ззовні; переживання рефлексивності виходить за межі конкретного сприйняття¹¹.

У другій медитації R. Descartes розглядає природу нашого розуму, де, ставлячи під сумнів існування власного тіла і відчуттів, стверджує, що саме існування думок свідчить про існування Я, яке їх мислить. Відповідно до цієї аргументації R. Descartes пропонує нам наступне: «Я є, я існую, обов'язково є істинним кожного разу, коли я його

⁶ Платон. Діалоги / пер. з давньогре. Й. Кобів та ін. 2-ге вид. Київ : Основи, 1999. С. 23–24.

⁷ Ibid. P. 295.

⁸ Oehler K. Aristotle on self-knowledge. *Proceedings of the american philosophical society*. 1974. Vol. 118, No. 6. P. 493–506. URL: <http://www.jstor.org/stable/986399>. С. 493.

⁹ Oehler K. Aristotle on self-knowledge. P. 495.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid. P. 497.

вимовляю, або коли я його подумки промовляю»¹². Далі він запевняє, що Я є, Я існую – це безсумнівно, але лише тоді, коли я думаю¹³, саме з цих міркувань і виходить відоме Декартове “*Cogito ergo sum*”¹⁴. Наприкінці другої медитації R. Descartes підсумовує: «Я чітко бачу, що для мене немає нічого, що було б легше пізнати, ніж мій розум»¹⁵. Дійсно, оскільки наші думки і є власне нашим особистим досвідом, то саме його існування є безумовним доказом існування Я, яке мислить. Це, в свою чергу, зорієнтовує нас на умовивід, що процеси рефлексії та рефлексивність, як здатність до рефлексії – відіграють найістотнішу роль у формуванні досвіду, Я та свідомості.

Т. Мау & В. Перрі аналізуючи роботи Декарта, знаходять, що «розум сам забезпечує визначеність і робить це через рефлексивний поворот, який відкриває свої власні основи»¹⁶. Вчені стверджують, що на думку Ж. Руссо, знання можуть виникати не тільки внаслідок переживання певного досвіду, але й від рефлексій окремого розуму¹⁷.

Д. Локк чи не найперший, хто почав розробляти визначення рефлексії, тому його думкам ми приділимо особливу увагу. К. Sharp, структуруючи доробок Локка щодо рефлексії та представляючи своє розуміння теорії рефлексії Локка, зазначає певні умови, відповідно до яких слід підходити до вивчення цієї теорії.

Для початку К. Sharp пропонує визначення «інтроспекції» як «цілеспрямованого усвідомлення розумом власних ментальних феноменів», для того, щоб розмежувати його із рефлексією, оскільки, на його думку, якщо розглядати рефлексію як тип інтроспекції, то далі можуть виникнути труднощі у розрізненні рефлексії і свідомості¹⁸. Друга умова полягає у тому, що, за Локком, рефлексія і відчуття – дві форми однієї ментальної здатності, а саме – сприйняття¹⁹. К. Sharp стверджує, що для Локка рефлексія і свідомість – не тотожні, проте

¹² Descartes R. *Meditations on first philosophy. The philosophical works of descartes*. 1911. P. 9.

¹³ Ibid. P. 10.

¹⁴ Descartes R. *A discourse on the method of correctly conducting one's reason and seeking truth in the sciences* : монографія / trans. from fra by I. Maclean. Oxford : Oxford University Press, 2006. P. 73.

¹⁵ Descartes R. *Meditations on first philosophy*. P. 12.

¹⁶ May T., Perry B. *Thought and knowledge in the history of ideas. Reflexivity: the essential guide*. 1 Oliver's Yard, 55 City Road London EC1Y 1SP, 2017. P. 9–30. URL: <https://doi.org/10.4135/9781473983052.n2>. P. 12.

¹⁷ May T., Perry B. *Thought and knowledge in the history of ideas*. C. 13.

¹⁸ Sharp K. *Locke's theory of reflection. British journal for the history of philosophy*. 2008. Vol. 16, no. 1. P. 25–63. URL: <https://doi.org/10.1080/09608780701789285>. P. 26.

¹⁹ Sharp K. *Locke's theory of reflection*. P. 34.

розум не здатен усвідомлювати власних ментальних процесів, він це робить опосередковано, через усвідомлення ідей ментальних процесів, які йому надає рефлексія²⁰. Остання умова, необхідна для розуміння теорії Локка, це те, що не всі ментальні операції рефлексуються. На думку К. Sharp, Локк розрізняє ментальні утворення, які потім стають ідеями та «ментальними враженнями» (англ. – “mental impression”). Цей термін був введений К. Sharp для позначення тих ментальних утворень, які не були сприйняті розумом, але породжують ідеї, якщо розум їх прийме²¹.

Далі К. Sharp пропонує опис процесу рефлексії, його етапи, відповідно до теорії рефлексії Локка²²:

- 1) перший крок – розум здійснює ментальну операцію;
- 2) другий крок – утворення ментального враження;
- 3) третій крок – прийняття розумом ментального враження виконаної ментальної операції:

- 4) четвертий крок – створення ідеї виконаної ментальної операції.

Четвертий крок – це і є власне рефлексія. Важливо зазначити, що в цій теорії перший, другий і третій кроки не є вольовими, вольовим, згідно з Локком, є тільки прийняття ментального враження, а вже коли ми ухвалюємо рішення прийняти, далі вже відбувається процес власне створення ідеї, рефлексія, який ми також не контролюємо і не усвідомлюємо. Відповідно до цього, ментальне враження – це таке ментальне утворення, що потенційно може стати ідеєю, але тільки за умови, що розум прийме його, а ухвалення рішення: приймати чи ні – зумовлене пріоритетами розуму, щодо того, на що йому в актуальній ситуації слід звертати увагу²³.

Одним із важливих наслідків такої інтерпретації Локка є те, що розум не має безпосереднього доступу до власних операцій, але він може сприймати їх опосередковано, через споглядання ідей, які утворились внаслідок прийняття ментального враження, залишеного ментальною операцією²⁴. Саме через це К. Sharp стверджував, що рефлексія не є видом інтроспекції, оскільки власне рефлексія не залучає вольової дії у своє здійснення, натомість інтроспекція включає в себе вольовий аспект, відповідно до інтерпретації Локка.

²⁰ Scharp K. Locke's theory of reflection. P. 30.

²¹ Ibid. P. 40.

²² Ibid. P. 40–41.

²³ Ibid. P. 42.

²⁴ Ibid.

Таким чином, відповідно до теорії Локка рефлексія – це «... мимовільна ментальна операція, що створює ідею будь-якої ментальної операції, яку здійснює розум.»²⁵.

Австралійська філософія М. Merritt провела вивчення поглядів Канта стосовно рефлексії, в якому стверджує, що для Канта: «... рефлексія залучена в кожную нашу взаємодію зі світом і іншими»²⁶. Оскільки Кант доволі неоднозначно описує рефлексію у своїх працях, то вчена запропонувала значення рефлексії, які присутні у них: «конститутивна» рефлексія (“Reflection- C”) та «нормативна» рефлексія (“Reflection-N”). За М. Merritt, конститутивна рефлексія прирівнюється до самосвідомості, що в принципі необхідно для будь-якої думки; ця рефлексія утверджується у здатності бути суб’єктом, що здатен мислити; нормативна ж рефлексія, у термінах М. Merritt, передбачає залучення певних стандартів самого процесу мислення, тобто певного зворотного зв’язку, що дозволяє відстежувати відповідність наших думок про нас, інших і світ в цілому²⁷.

За Т. May & В. Perry, Й. Фіхте розширив погляди Канта щодо свідомості, акцентуючи увагу на тому, що саме рефлексією Акту Свідомості ми здійснюємо себе у бутті²⁸.

Е. Miller провела плідний аналіз робіт Гегеля та продемонструвала в них еволюцію визначення рефлексії через його критику таких філософів як Кант, Фіхте та Шиллінг. Вона зазначає, що у Гегеля є три різні, проте пов’язані між собою визначення «рефлексії»²⁹:

1. Метод розуміння через «аналіз» (буквально від грецької) – відокремлювати або розбивати щось на складові частини для того, щоб дізнатися, що це таке;

2. Розщеплення або суб’єкта/об’єкта, що призводить до розрізнення суб’єкта/об’єкта, або пояснює виникнення та зміну речі.

3. Суб’єктивну/об’єктивну різновидність «відображення», яке також можна розглядати як фундаментальну динаміку природи.

Виходить, що за поглядами Гегеля, рефлексія відіграє провідну роль у глибшому розумінні того, що нас оточує (явища і процеси) та власної особистості через процеси аналізу та розрізнення. Слід зазначити, що такий підхід мав великий вплив на розвиток людства протягом всього

²⁵ Scharp K. Locke’s theory of reflection. P. 31.

²⁶ Matherne S. Kant on reflection and virtue. *Australasian journal of philosophy*. 2019. Vol. 98, no. 1. P. 202–205. URL: <https://doi.org/10.1080/00048402.2019.1617756>. P. 1.

²⁷ Matherne S. Kant on reflection and virtue. P. 1.

²⁸ May T., Perry B. Thought and knowledge in the history of ideas. C. 23.

²⁹ Miller E. P. Hegel on reflection and reflective judgement. *Hegel bulletin*. 2019. P. 1–26. URL: <https://doi.org/10.1017/hgl.2018.34>. P. 23.

XX століття, однак вже наприкінці цього століття ми стикнулися із проблемою: редукціонізм не здатен пояснити всього і забезпечити нас повним знанням, зокрема найвиразніше це стало помітним у сфері гуманітарних наук, коли вчені все ближче підходили до проблеми свідомості та суб'єктивного переживання досвіду.

Н. Jacobs аналізуючи доробок Гуссерля надає нам доволі чітку картину його поглядів щодо процесів рефлексії. Так, за Гуссерлем, раціональне переживання об'єкта – це переживання його таким, яким він є, проте саме сприйняття дає нам не тільки раціональне підґрунтя щодо самого об'єкта, а й визначає певний сенс, який цей об'єкт має для мене³⁰. На підставі цього твердження далі він аргументує, що ми можемо розглядати рефлексію з декількох точок зору. Так існує рефлексія того, як ми сприймаємо щось певним чином, завдяки цьому ми обґрунтовуємо для себе чому щось необхідно сприймати саме так, а не інакше, бо далеко не завжди існує таке підґрунтя³¹. Гуссерль називає такий вид рефлексії «дорефлексивним усвідомленням», тобто усвідомленням того, як я визначаю сенс того, що переживаю³². На наступному етапі, коли ми усвідомлюємо, що можна щось сприймати по іншому, або об'єкт може мати й інші сенси для нас, або ж, помічаємо розбіжності у тому, як ми переживаємо щось і яким воно є насправді – ми стикаємось з необхідністю корегувати свої уявлення про об'єкт сприйняття. У такому випадку ми стикаємось із ситуацією «надмірного сенсу»³³, яке є результатом конфлікту між кількома варіантами того, як тепер сприймати об'єкт і призводить до певного гальмування нашої чітко визначеної направленості, яка була до цього. Цей конфлікт і сумнів стосовно того, як слід далі сприймати об'єкт Гуссерль називає «справжньою рефлексією»³⁴. Далі цей конфлікт вирішується вибором нового, способу переживання досвіду, який є більш відповідним ситуації та сутності об'єкту, що сприймається.

Згідно із вказаними думками, ми можемо визначити наступні психологічні характеристики рефлексії відповідно до поглядів Гуссерля:

– Є два типи рефлексії: дорефлексивне усвідомлення (як я переживаю щось) та справжня рефлексія (вихід за межі актуальної ситуації та усвідомлення декількох сенсів стосовно об'єкта);

³⁰ Jacobs H. Husserl on reason, reflection, and attention. *Research in phenomenology*. 2016. Vol. 46, no. 2. P. 257–276. URL: <https://doi.org/10.1163/15691640-12341338>. P. 261.

³¹ Jacobs H. Husserl on reason, reflection, and attention. С. 262.

³² Ibid. P. 263.

³³ Ibid. P. 267.

³⁴ Ibid.

– Функція цих процесів полягає у визначенні того, як ми сприймаємо щось та подальшому перегляді способів сприймати, що в принципі вказує на регулювання орієнтації особистості у світі через свій досвід.

– Рефлексія – не є завершеним у часі процесом, а є циклом, який відбувається постійно і, переходячи від одного типу рефлексії до іншого, ми здобуваємо нові, уточнені сенси через збільшення власного досвіду.

У роботі К. Краус проведено детальне співвіднесення рефлексивності, свідомості, суб'єкта та досвіду. Так автор зазначає, що кожен досвід є рефлексивним, оскільки «повертає» нас до суб'єкта, який його переживає³⁵. Таким чином, К. Краус вказує на єдність і нерозривність суб'єкта і досвіду, тобто досвід може бути тільки суб'єктивним, відповідно до його думок, і в основі цього зв'язку лежить саме рефлексивність. Вчений розкриває своє бачення трансцендентальної аперцепції як трансцендентальну здатність до свідомості взагалі, оскільки вона забезпечує свідомі репрезентації³⁶. Далі він стверджує: «..., що для раціональних істот, таких як ми, людей, будь-яка свідомість обов'язково є рефлексивною, тобто всі потенційно свідомі репрезентації повинні мати відповідне відношення до суб'єкта.»³⁷. Підсумовуючи, К. Краус зазначає, що трансцендентальна форма аперцепції (загальна здатність до свідомості, за його ж термінами) є тотожною загальній формі рефлексивності³⁸. З цього слідує, що рефлексивність є передумовою існування феномену свідомості взагалі, адже забезпечує цілісність досвіду і суб'єкта.

Одним із напрямів філософії сьогодення, що стрімко розвивається, є когнітивна філософія, яка має досить значні міждисциплінарні зв'язки, зокрема з психологією. А. Stephens, Т. Tjosheim розбирають погляди філософа Г. Корнбліт, який критикує традиційні погляди щодо необхідності і важливості рефлексії. Він стверджує, що переоцінка рефлексії призводить до помилкового розуміння того, що вона в себе включає. Позиція Г. Корнбліт містить в собі два аргументи³⁹:

³⁵ Kraus K. T. The form of reflexivity and the expression “I think”. *Kant on Self-Knowledge and Self-Formation*. 2020. P. 83–129. URL: <https://doi.org/10.1017/9781108874304.005>. С. 83.

³⁶ Kraus K. T. The form of reflexivity and the expression “I think”. P. 105.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid.

³⁹ Stephens A., Tjøstheim T. A. The cognitive philosophy of reflection. *Erkenntnis*. 2020. URL: <https://doi.org/10.1007/s10670-020-00299-0>. P. 2221.

1) звернення до рефлексії призводить до нескінченного регресу, оскільки вони постійно вимагатимуть все більш високого рівня рефлексії;

2) широке коло емпіричних даних свідчать про те, що рефлексія часто є ненадійною: рефлексивна перевірка найчастіше не призводить до того, що ми можемо більш надійно судити про наші переконання, але й робить нас більш впевненими в собі, хоча це не є вмотивованим⁴⁰.

Автори також зазначають, що Г. Корнблінт не заперечує корисності рефлексії, радше вона може бути корисною, якщо скласти більш реалістичне уявлення про неї.

Для розробки другого аргументу Г. Корнблінт звертається до теорії подвійного процесу ("Dual process theory"). Відповідно до цієї теорії ментальна розмежовується на дві форми: 1) перша форма («старий розум», System 1) вважається інтуїтивною, автоматичною, несвідомою; 2) друга форма («новий розум», System 2) є рефлексивною, контрольованою, свідомою. Перша форма породжує швидкі рефлексивні відповіді, які друга форма рефлексивно пригнічує⁴¹.

Натомість А. Stephens & Т. Tjosheim критикують позицію Г. Корнблінта у контексті когнітивної психології, вони розглядають ряд праць, які вказують на те, що рефлексивний розум включає в себе багато специфічних функцій, пов'язаних із процесами II типу (відповідно до "Dual process theory"), а саме: «процес ухвалення рішень, ментальні симуляції, формулювання мети, формування переконань, здатність до порівняння, міркування, метапізнання у вигляді ментальних станів II порядку, а також гіпотетичне мислення. Крім того рефлексія пов'язана із запам'ятовуванням і зв'язуванням інформації. Вона має вирішальне значення для відчуття часу та розпізнавання конкретних подій⁴². А це, в свою чергу, передбачає створення єдиного досвіду, який є центральним для самоусвідомлення, та досвіду від першої особи⁴³.

Крім того, автори зауважують, що рефлексія, навіть, якщо розуміти її виключно як ментальні стани II порядку (метакогніції), може надати надійності за умови додаткової гнучкості та узагальненості⁴⁴. Це говорить про те, що процеси рефлексії не мають бути сильно вираженими, а знаходитись на оптимальному рівні, оскільки рефлексивність має сприяти покращенню нашої діяльності, а не заважати їй. У статті зазначений зв'язок рефлексії із короткостроковою та

⁴⁰ Stephens A., Tjosheim T. A. The cognitive philosophy of reflection. P. 2222.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid. P. 2225.

⁴³ Ibid. P. 2228.

⁴⁴ Ibid. P. 2235.

епізодичною довгостроковою пам'яттю, а також продемонстровано, як рефлексія забезпечує наступні функції: внутрішній діалог, візуальний менеджмент, увагу, маніпуляції з інформацією розмірковування, ухвалення рішень, метапізнання, почуття свободи волі, згадування, усвідомлення.

Аналіз представлених праць засвідчує, що у роботах філософів минулого і сьогодення поняття рефлексії розглядається як процес, що забезпечує породження нового знання і «вихід» на вищі рівні розвитку, перехід від несвідомого до свідомого та, навіть, суб'єктності та почуття свободи волі.

2. Рефлексивність у дискурсі європейської соціологічної науки

Ще одним важливим напрямом досліджень рефлексивності в західній гуманітарній сфері є соціологічні та психосоціологічні роботи, які сформувались навколо робіт М. Арчер, Е. Гідденса та П. Бурдьє.

Відстоюючи позиції критичного реалізму М. Арчер визначає рефлексивність як ментальну здатність людини розглядати себе відповідно до соціального контексту, в якому вона знаходиться⁴⁵. Дослідниця виокремила чотири модуси рефлексивності⁴⁶: 1) комунікативна рефлексивність, яка потребує визнання та довершення з боку інших; 2) автономна рефлексивність, що виникає з нестабільного початкового контексту; 3) мета-рефлексивність, яка критично оцінює попередні внутрішні діалоги та здійснює критичний аналіз ефективності дії; 4) фрагментована рефлексивність, що не здатна приводити до цілеспрямованих дій і лише підсилює дистрес та дезорієнтацію. Ще одним, важливим, положенням у теорії М. Арчер є твердження, що внутрішній діалог – основна умова здійснення рефлексивності. Внутрішня розмова є посередником між структурою (соціальним контекстом) та суб'єктом (в ориг. “agency”). Свою причинну силу суб'єкт черпає з внутрішнього діалогу, який в свою чергу уможливорює рефлексивність⁴⁷.

Спираючись на праці М. Арчер, словенські вчені Т. Golub, М. Makarović здійснили дослідження, в якому встановили, яким чином рефлексивність пов'язана зі статтю, поколіннями (віком) та рівнем

⁴⁵ Golob T., Makarović M. Reflexivity and structural positions: the effects of generation, gender and education. *Social sciences*. 2019. Vol. 8, no. 9. P. 248. URL: <https://doi.org/10.3390/socsci8090248>. P. 1.

⁴⁶ Ibid. C. 3.

⁴⁷ Burkitt I. Emotional reflexivity: feeling, emotion and imagination in reflexive dialogues. *Sociology*. 2012. Vol. 46, no. 3. P. 458–472. URL: <https://doi.org/10.1177/0038038511422587>. P. 462.

освіти (у загальному та культурному контексті); дослідження проводилось із вибіркою, що репрезентувала загальну національну популяцію Словенії⁴⁸. Таким чином, вчені з'ясували, що, як окремі модуси, так і загальний рівень рефлексивності у старшого покоління жителів Словенії нижче, ніж у молодшого⁴⁹; загальний рівень рефлексивності та окремі її модуси, в тому числі і фрагментована рефлексивність, у жінок значно вища, ніж у чоловіків⁵⁰; вищі освітні рівні (особливо вищі за базову професійну освіту) передбачають вищий рівень загальної рефлексивності та всіх модусів, окрім фрагментованої рефлексивності⁵¹. Проте автори наголошують, що вказані структурні позиції (стать, вік та рівень освіти) можуть впливати на рівень рефлексивності та її модуси, але не визначати їх⁵².

Попри значний науковий внесок, праці М. Арчер також зазнали багато критики. Зокрема, відповідно до її поглядів індивід і суспільство, розглядаються, як окремі причинні сили⁵³, внутрішній діалог і рефлексивність є принципово приватною справою, чимось, що не має причинних зв'язків із соціальною сферою⁵⁴. Так, наприклад, А. Caetano у емпіричному дослідженні встановила, що екстерналізоване спілкування (написання або розмова з іншою людиною), як зовнішній прояв рефлексивності, відіграє ту саму роль у посередництві між структурою (соціальною ситуацією) та суб'єктом (в ориг. "agency")⁵⁵.

Ще одне дослідження, в якому виділено соціальний характер рефлексивності, було проведено А. Gilbert & Y. Sliep. Дослідники розглядають рефлексивність у контексті соціальної дії і акцентують увагу не на рефлексивності власне індивіда, а на рефлексивності соціального рівня, що передбачає аспекти критичної оцінки зацікавленими сторонами власних та чужих намірів і припущень, та їхнього впливу на себе та інших⁵⁶. Автори ввели поняття "inter-

⁴⁸ Golob T., Makarovič M. Reflexivity and structural positions. С. 2.

⁴⁹ Ibid. P. 14.

⁵⁰ Ibid. P. 16.

⁵¹ Ibid.

⁵² Ibid. P. 9.

⁵³ Burkitt I. Emotional reflexivity: feeling, emotion and imagination in reflexive dialogues. С. 462.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Caetano A. Reflexive dialogues: interaction and writing as external components of personal reflexivity. *Sociological research online*. 2017. Vol. 22, no. 4. P. 66–86. URL: <https://doi.org/10.1177/1360780417732956>. С. 84.

⁵⁶ Gilbert A., Sliep Y. Reflexivity in the practice of social action: from self- to inter-relational reflexivity. *South african journal of psychology*. 2016. No. 39 (4). P. 471.

relational reflexivity”⁵⁷ для позначення цього виду рефлексивності та стверджують, що така рефлексивність включає чотири «петлі»⁵⁸: 1) деконструкція влади в колективі (критична оцінка у статусі і повноваженнях у стосунках зацікавлених сторін); 2) визначення моральної свободи волі (ориг. “moral agency”) – пошук способу досягнення бажаних результатів усіма залученими сторонами; 3) обговорення підзвітності і відповідальності; 4) позитивна «перформативна» дія – ведення розмов стосовно спільної діяльності. Отже, у контексті соціальної дії, рефлексивність здатна виходити за рамки рефлексивності над собою як процесу до рефлексивності у стосунках між людьми у перформативному просторі⁵⁹.

Британський соціолог Е. Гідденс, вивчаючи рефлексивність особистості, здійснює більший акцент на особистості, що рефлексує (ориг. “reflexive self”)⁶⁰. В його теорії ідентичності самість (ориг. “selfhood”) утворюється з трьох компонентів⁶¹: несвідоме, частково свідоме, саморефлексивність. Відповідно до поглядів Е. Гідденса, саморефлексія – це проєкт пізнього модерну, після Другої світової війни, із приходом модерну, рефлексивність особистості почала відігравати більшу роль у самоідентифікації особистості, на відміну від традиційного суспільства, в якому традиції і ритуали мали значний вплив на самовизначення⁶². Е. Гідденс розглядає рефлексивність як відстеження характеру постійного потоку соціального життя та надає можливість людині рекурсивно впорядковувати власні соціальні практики⁶³. Головний аспект, через який його погляди піддаються критиці – це, теж, ігнорування важливості ролі, яку відіграють інші люди у нашій рефлексивній позиції⁶⁴. Адже на думку І. Burkit⁶⁵: «Це не може бути відокремлене від того, як інші оцінюють нас і реагують на нас, оцінюючи наші дії та нас самих, або від того, як ми уявляємо, як вони це роблять. Це має життєво важливе значення для того, як ми відчуваємо світ, людей, з якими пов’язані, самих себе: іншими словами, наш емоційний світогляд.».

⁵⁷ Gilbert A., Sliep Y. Reflexivity in the practice of social action. P. 469.

⁵⁸ Ibid. P. 471.

⁵⁹ Ibid. P. 477.

⁶⁰ Adams M. Reflexive self or reflexivity. *Encyclopedia of identity*. 2010. P. 626–629. URL: <https://doi.org/10.4135/9781412979306.n201>. P. 626.

⁶¹ Adams M. Reflexive self or reflexivity. P. 626.

⁶² Ibid. P. 627–628.

⁶³ Ibid. P. 459.

⁶⁴ Ibid. P. 460.

⁶⁵ Ibid.

I. Burkit висловлює власну критику думок зазначених соціологів ще й з позиції того, що рефлексивність в їх дослідженнях постає занадто раціоналізованою і «безтілесною»: «... суб'єкт знаходиться на емоційній відстані від соціального світу і робить рефлексивний вибір на основі своїх знань»⁶⁶. На переконання дослідника емоції мають бути в основі саморефлексії та рефлексивності⁶⁷. Розвиваючи власний теоретичний доробок, I. Burkit стверджує, що процеси уяви та пам'яті відіграють центральну роль у відчутті себе, а це є важливим для аргументації тої моделі рефлексивності, яку він пропонує⁶⁸: 1) наша уява про ціннісні судження інших людей впливає на нашу рефлексивність; 2) емоції відіграють основну роль в цьому процесі, оскільки змушують нас відчувати щось по відношенню до себе. Таким чином, наша соціальна пов'язаність з іншими мотивує нашу рефлексивність через внутрішній діалог, який ми інсценуємо, а почуття і емоції, які виникають протягом цього діалогу, є основою і мотивом рефлексивного мислення⁶⁹. В підсумку вчений пропонує модель соціальної інтеракції⁷⁰, яка включає наступні компоненти: 1) самовідчуття (сприйняття себе, інших та світу; тілесні відчуття, неусвідомленні відчуття і голоси); 2) саморефлексія (ориг. “self-reflection” – суб'єктивне і об'єктивне ставлення до себе, інших та світу; емоції, уява та рефлексивний діалог); 3) рефлексивність (рефлексія над собою із використанням експертного знання або іншої форми опосередкованого знання); 4) вмотивована дія (спрямована на себе, інших або світ). Ці етапи розглядаються автором, як послідовні, хоча, на його думку, вмотивована дія може відбуватися і після першого етапу, самовідчуття.

Австралійський соціолог D. Farrugia також критикує теорію рефлексивної модернізації за Е. Гідденсом та позицій критичного реалізму М. Арчер щодо зв'язку особистості і соціуму⁷¹. В цій же праці вчений звертає увагу на те, що концепт габітусу П. Бурдьє пояснює, яким чином ідентичність і дія формуються під впливом соціальної структури⁷². Так D. Farrugia стверджує, що рефлексивність діє відповідно до логіки практичної зрозумілості, яке описує втілене

⁶⁶ Burkitt I. Emotional reflexivity. P. 461.

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Ibid. P. 466.

⁶⁹ Ibid. P. 469.

⁷⁰ Ibid. P. 470.

⁷¹ Farrugia D. The reflexive subject: towards a theory of reflexivity as practical intelligibility. *Current sociology*. 2013. Vol. 61, no. 3. P. 283–300. URL: <https://doi.org/10.1177/0011392113478713>. C. 285.

⁷² Farrugia D. The reflexive subject: towards a theory of reflexivity as practical intelligibility. P. 289.

знання («диспозиції» в термінах П. Бурдьє) про соціальний світ, яке суб'єкт здобуває із досвіду взаємодії з ним. Рефлексивні практики здійснюються як творча відповідь на умови актуальної, незнайомої ситуації⁷³. Таким чином, рефлексивність є «містком» між суб'єктом і соціумом: соціум має вплив на суб'єкта, проте і суб'єкт здатен впливати на соціум, використовуючи рефлексивні практики.

Ще один дослідник N. Mouzelis розібрав рефлексивність відповідно до концепції габітусу П. Бурдьє. Так, вчений описує, що за теорією П. Бурдьє, габітус (набір диспозицій) є основною ланкою між соціальними структурами та практиками; соціальні структури інтерналізуються і стають диспозиціями, які призводять до практик, що відтворюють соціальні структури⁷⁴. Така схема (S-P-D) виглядає замкненою, проте П. Бурдьє зазначає, що вона діє до тих пір, поки в середовищі актора все відбувається за звичним, автоматизованим сценарієм. У разі виникнення непередбачуваних обставин виникає потреба у рефлексивності та раціональному стратегуванні⁷⁵. Таким чином, рефлексивність, згідно з висвітленою теорією, виникає в ситуації невідповідності між диспозиціями і позиціями⁷⁶:

- коли виникають невідповідності між диспозиційною, позиційною та фігураційними структурами (системи шаблонних відносин між реальними акторами);

- коли існують внутрішньогабітусні (внутрішньодиспозиційні) протиріччя;

- коли людина рефлексує, незалежно від того, наскільки конгруентними чи інконгруентними є диспозиції по відношенню до позицій та/або фігурацій.

Теоретичний і емпіричний доробок науковців-соціологів свідчить про значну та, навіть, вирішальну роль рефлексивності у формуванні ідентичності суб'єкта і його спроможності ефективно взаємодіяти з оточуючими суб'єктами задля задоволення власних потреб.

3. Зарубіжні і вітчизняні психологічні дослідження рефлексивності

Займаючись проблематикою пізнання та пошуку біологічних засад, на яких спирається знання, J. Piaget не оминув і рефлексію. Він надав їй

⁷³ Farrugia D. The reflexive subject: towards a theory of reflexivity as practical intelligibility. P. 298.

⁷⁴ Mouzelis N. Habitus and reflexivity: restructuring bourdieu's theory of practice. *Sociological research online*. 2008. Vol. 12, no. 6. P. 123–128. URL: <https://doi.org/10.5153/sro.1449>. C. 1.

⁷⁵ Ibid. P. 2.

⁷⁶ Ibid.

визначення у психологічному аспекті: «... перебудова за допомогою думки, деякої матерії, раніше представленої суб'єкту в грубій або безпосередній формі»⁷⁷. Процес такого перебудування Ж. Піаже назвав «рефлексивним абстрагуванням»⁷⁸. Рефлексивне абстрагування не є тільки розширенням накопиченого досвіду, а скоріше «виробництвом нових комбінацій»⁷⁹. З цього виходить, що процес рефлексії здатен створювати нові знання, проте на базі вже існуючого досвіду особистості.

Д. Жардине, розбираючи поняття «рефлексивна абстракція» відповідно до поглядів Піаже, стверджує, що воно забезпечує не тільки усвідомлення того, що раніше було невідомим, хоча тісно пов'язане із представленням функціонування та структури тих процесів, які раніше були неусвідомлені, але й передбачає вихід на новий, «вищий рівень» розвитку. Таким чином, рефлексивне абстрагування дозволяє не тільки знайти нові способи розуміння світу суб'єктом, а й перебудувати саме розуміння⁸⁰. Відповідно до його суджень, кожен рівень розвитку передбачає все більшу міру «рефлексивної реінтеграції» на новому рівні попередніх організацій: «І «кожен крок призводить до більш інклюзивної та стабільної рівноваги для процесів, що виникають на попередньому рівні» (Piaget 1973)»⁸¹. Далі Д. Жардине пропонує два елементи, залучені до досягнення стабільності і інклюзивності⁸²:

1. Збільшення чіткого усвідомлення організуючої діяльності, пов'язаної з кожним рівнем розвитку;

2. Паралельний процес самореконструкції, пов'язаний з кожним прогресивним рівнем інтеграції.

Таким чином, ми можемо підсумувати, що у поглядах Піаже рефлексія є тим процесом, що дозволяє реорганізовувати своє ставлення, думки та способи дії через вихід на «вищий рівень», що, в свою чергу, призводить до розвитку особистості. Знову ж таки, як і в Гуссерля, цей процес розвитку не є скінченим, це скоріше пролонгований процес постійного пристосування та переосмислення, який допомагає людині більш ефективно здійснювати власну регуляцію.

⁷⁷ Piaget J. *Biology and knowledge: an essay on the relations between organic regulations and cognitive processes*. Chicago : University of Chicago Press, 1971. P. 320.

⁷⁸ Ibid. P. 320.

⁷⁹ Ibid. P. 222.

⁸⁰ Jardine D. W. Reflection and self-understanding in piagetian theory: a phenomenological critique. *The journal of educational thought (JET)*. 1987. Vol. 21, No. 1. P. 13.

⁸¹ Ibid. P. 13.

⁸² Ibid.

У сучасному науковому дискурсі стосовно рефлексивності існує окремий напрям зарубіжних досліджень, які зосереджені на рефлексивності дослідника, частіше саме психолога-науковця. Так, зокрема, у роботі J. Morawski було здійснено огляд робіт В. Джеймса, Г. Бонда та С. Розенцвейга, в яких представлено рефлексивний аналіз роботи психолога в лабораторії, виявлено обмеження в домінуючій, на той час, природничо-науковій моделі експерименту та запропоновано методологічні та епістемологічні альтернативи⁸³. L. Lazard дослідила значення і можливості практичного залучення рефлексивності у психологічних дослідженнях⁸⁴. В. Probst⁸⁵ та К. Haynes⁸⁶ у своїх окремих роботах висвітлюють роль і місце рефлексивності дослідника у проведенні якісних (“qualitative”) досліджень, а також пропонують способи практикування рефлексивності, задля підвищення якості досліджень.

У роботі R. Holland⁸⁷ розроблено проблематику рефлексивності як методологічного способу розуміння як окремих наук, так і науки взагалі. Вчений представляє, як в межах різних парадигм утворюються різні типи рефлексивності та рівні рефлексивного аналізу, в залежності від широти охоплення вказаних парадигм⁸⁸.

Практична площина досліджень рефлексивності висвітлена в її значущості у промоції здоров'я (англ. “health promotion”)⁸⁹. S. Aleksander та ін. в розробці тренінгу по розвитку рефлексивності визначають її як: «... цілеспрямована інтелектуальна діяльність, під час якої люди досліджують або вивчають ситуацію, проблему чи об'єкт на основі свого минулого досвіду, щоб розвинути нові розуміння, яке в кінцевому підсумку вплине на їхні дії, або в якій вони критично

⁸³ Morawski J. G. Reflexivity and the psychologist. *History of the human sciences*. 2005. Vol. 18, no. 4. P. 77–105. URL: <https://doi.org/10.1177/0952695105058472>.

⁸⁴ Lazard L., McAvoy J. Doing reflexivity in psychological research: What's the point? What's the practice?. *Qualitative research in psychology*. 2017. Vol. 17, no. 2. P. 159–177. URL: <https://doi.org/10.1080/14780887.2017.1400144>.

⁸⁵ Probst B. The eye regards itself: benefits and challenges of reflexivity in qualitative social work research. *Social work research*. 2015. Vol. 39, no. 1. P. 37–48. URL: <https://doi.org/10.1093/swr/svu028>

⁸⁶ Haynes K. Reflexivity in qualitative research. *ResearchGate*. 2012. P. 1–22.

⁸⁷ Holland R. Reflexivity. *Human relations*. 1999. Vol. 52, no. 4. P. 463–484. URL: <https://doi.org/10.1177/001872679905200403>.

⁸⁸ Holland R. Reflexivity. С. 473–474.

⁸⁹ Reating reflexive health promotion practitioners: our process of integrating reflexivity in the development of a health promotion course / B. Wigginton et al. *Pedagogy in health promotion*. 2018. Vol. 5, no. 1. P. 75–78. URL: <https://doi.org/10.1177/2373379918766379>.

аналізують сферу дії в цілому.»⁹⁰, і відповідно до цього визначення та меті роботи розробили типологію рефлексивності, яка виокремлює три типи рефлексивності⁹¹: рефлексивність в дії, рефлексивність дії та рефлексивність, що лежить в основі дії. Вказана типологія відображає різні рівні синтетичності рефлексивності та її складності, притаманних в повсякденному житті людини, а тому є зручною у практичному застосуванні та плануванні програм з розвитку рефлексивності.

У дослідженні М. Ardlet та S. Grunwald обґрунтовано значущість рефлексивності у забезпеченні ментального здоров'я та нормального розвитку особистості⁹², описано її роль у роботі із соматичними проблемами та ПТСР⁹³. Це свідчить про те, що достатній рівень розвитку рефлексивності є запорукою оптимального функціонування психіки людини як в нормальних умовах, так і в стресовій ситуації.

Важливий внесок у розробку проблематики рефлексивності зроблено групою вчених G. Diamaggio et al⁹⁴, які провели плідний аналіз зв'язку саморефлексії та розуміння інших (англ. “mindreading”). Вчені пропонують ряд робіт і доказів, які свідчать про те, що здатність відстежувати і розуміти власні думки і почуття сприяє кращому розумінню думок і почуттів інших людей⁹⁵. Крім того, в цій же роботі аргументовано залежність розуміння інших (англ. “mindreading”) від автобіографічної пам'яті⁹⁶, пояснюючи це тим, що краще усвідомлення власного пережитого досвіду дозволяє краще орієнтуватися у переживаннях оточуючих. Результати цього дослідження вказують на значну роль рефлексивності у орієнтації в соціальному середовищі, в здатності проявляти емпатію та налагоджувати стійких контакт з іншими людьми.

Важливим у розробці теоретичної думки про рефлексивність є наявність досліджень, які вказують на те, що дії людини здебільшого

⁹⁰ Reflexivity in health promotion: a typology for training / S. A. Alexander et al. *Health promotion practice*. 2020. Vol. 21, no. 4. P. 499–509. URL: <https://doi.org/10.1177/1524839920912407>. P. 500.

⁹¹ Ibid. C. 501.

⁹² Ardelt M., Grunwald S. The importance of self-reflection and awareness for human development in hard times. *Research in human development*. 2018. Vol. 15, no. 3–4. P. 187–199. URL: <https://doi.org/10.1080/15427609.2018.1489098>. P. 6.

⁹³ Ibid. P. 3.

⁹⁴ Know yourself and you shall know the other... to a certain extent: multiple paths of influence of self-reflection on mindreading / G. Diamaggio et al. *Consciousness and cognition*. 2008. Vol. 17, no. 3. P. 778–789. URL: <https://doi.org/10.1016/j.concog.2008.02.005>.

⁹⁵ Ibid. P. 779–780.

⁹⁶ Ibid. P. 781.

визначаються саме нашими очікування і орієнтаціями на майбутнє⁹⁷, а це, в свою чергу, пов'язано із дослідженням J. Smallwood, et al⁹⁸, в якому виявлено, що коли людина блукає думками (англ. "mind-wandering"), то вона в більшості випадків рефлексує саме майбутні очікування. Подібні дослідження дають чітке уявлення про глобальність і інтегральність процесів рефлексії та рефлексивності в організації особистості, її активності та в забезпеченні такого явища як суб'єктивний досвід.

Проведений аналіз засвідчує наявність незначної кількості робіт, присвячених розробці поняття «рефлексивність» та сутності цього явища, що явно контрастує із дослідженнями, в яких висвітлюються прикладні аспекти використання рефлексивних практик. Зарубіжні психологічні дослідження відзначаються широким розмаїттям підходів до вивчення рефлексивності. Натомість праці українських вчених виконані у напрямі дослідження власне рефлексії і рефлексивності, їх сутностей та особливостей прояву. Так, дослідниця О. Савченко провела плідний аналіз зіставлення понять «свідомість» та «рефлексивність», взявши за основу радянський та когнітивний напрями. Вона зазначає, що радянська психологія зосереджується на предметі рефлексії та внутрішньому змісті свідомості, в той час як когнітивна психологія робить акцент на характері обробки результатів, супроводжується високим рівнем раціональності⁹⁹. Вчена наводить приклад зіставлення змісту та обсягу поняття «рефлексія» у цих двох підходах, з яких ми виводимо¹⁰⁰:

– У радянській діалектично зорієнтованій психології рефлексія проявляється як певний атрибут свідомості або як рівна їй ознака внутрішньої активності особистості, натомість у когнітивній психології рефлексія розглядається виключно як атрибут свідомості;

– Радянський підхід визначає свідомість як «процес», «діяльність» або «активність» особистості, в той час для визначення рефлексії у когнітивістиці характерні «здатність», «здібність» та «стан», що до речі, призводить до використання терміну «рефлексивність» замість «рефлексії».

⁹⁷ Golob T., Makarovič M. Reflexivity and structural positions. С. 4.

⁹⁸ Self-reflection and the temporal focus of the wandering mind / J. Smallwood et al. *Consciousness and cognition*. 2011. Vol. 20, no. 4. P. 1120–1126. URL: <https://doi.org/10.1016/j.concog.2010.12.017>. С. 4.

⁹⁹ Савченко О. Свідомість і рефлексія в базисі психологічного теоретизування. *Психологія і суспільство*. 2018. № 3–4 (73–74). С. 74.

¹⁰⁰ Ibid. С. 75.

О. Савченко зазначає, що: «В заідеологізованих рамках радянської психології рефлексія розглядалася науковцями як різновид внутрішньої діяльності, яка виникає у разі появи перешкод реалізації зовнішньої активності суб'єкта та спрямовується на визначення суперечностей, осягнення причини труднощів, знаходження засобу розв'язання проблеми.»¹⁰¹. Таке твердження вказує на побудові теорії рефлексії навколо проблем, що виникають у процесі життєдіяльності особистості та необхідності «рефлексивного виходу»¹⁰² для вирішення актуалізованої проблеми. У пізніше сформованій концепції метакогнітивістики рефлексія розглядається як «... процес свідомості, який дозволяє здійснювати перехід на метарівень аналізу особистістю власного суб'єктивного досвіду.»¹⁰³. Отже, у двох підходах окреслено певний «вихід» у інший стан, що дозволяє здійснювати перегляд особистістю власного досвіду, проте метакогнітивізм як концепція, через власну практикоорієнтованість, акцентує увагу на функції цього «виходу» – втілення подальшої регулятивної діяльності суб'єкта.

Українські дослідники О. Зімовін та Є. Заїка сформулювали проблемність зіставлення понять «рефлексивність» та «рефлексія» з огляду на те, що рефлексивність доволі часто зводять до різних психічних реалій, адже сам термін є доволі новим у психологічній науці, то потребує категоризації і подальшого опрацюванні, особливо у встановленні його схожості і відмінності від рефлексії, яка й сама досі не має чіткого визначення у контексті психології¹⁰⁴. Вчені пропонують три наступні варіанти співвідношення понять «рефлексивність» та «рефлексія»¹⁰⁵:

- рефлексивність і рефлексія – тотожні. Цей підхід до розуміння є історично раннім, коли ще не було сформовано потреби розмежувати між собою вказані поняття;

- рефлексія є ширшим поняттям від рефлексивності. Рефлексивність виступає модусом рефлексії;

- рефлексивність є ширшим поняттям від рефлексії і виступає як здатність системи спрямовувати діяльність на саму себе.

О. Зімовін та Є. Заїка є прибічниками останнього варіанту, аргументуючи це проведенням аналізом специфічних властивостей

¹⁰¹ Савченко О. Свідомість і рефлексія в базисі психологічного теоретизування. С. 78.

¹⁰² Ibid.

¹⁰³ Ibid. С. 82.

¹⁰⁴ Зімовін О., Заїка Є. Рефлексивність та рефлексія: співвідношення понять. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені ГС Сковороди. Психологія*. 2014. № 47. С. 3.

¹⁰⁵ Ibid. С. 3–4.

рефлексивності та рефлексії: «Рефлексивність характеризується інтегрованістю, системністю та континуальністю на відміну від динамічності, дискретності та спрямованості рефлексії. Рефлексивність виступає узагальненою можливістю рефлексії та на відміну від неї співвідноситься не з конкретним змістом діяльності, а з системною цілісністю особистості. Це дозволяє введення поняття «рефлексивність особистості», що визначається як її здатність до спрямування власної діяльності на саму себе...»¹⁰⁶. Таким чином, якщо розглядати рефлексію як процес, то рефлексивність є здатністю і забезпечує саму можливість перебігу цього процесу, що власне і приводить нас до логічного висновку, що рефлексивність є ширшим поняттям від рефлексії.

Є. Заїка та О. Зімовін детально розбирають психологічні характеристики рефлексивності особистості на різних рівнях організації психічної реальності¹⁰⁷:

- На рівні організації життєдіяльності суб'єкта рефлексивність є визначальним фактором, що дає змогу особистості свідомо організовувати своє життя та перейти від зовнішньої обумовленості до внутрішньої;

- На рівні задіяння особи у соціальні стосунки рефлексивність забезпечує самоідентифікацію особистості відповідно до вже існуючого досвіду та до тої траєкторії, яку вона собі обирає;

- На рівні діяльності рефлексивність уможливорює «поглинання» минулого досвіду виконання певної діяльності для проєктування майбутньої діяльності;

- На рівні регуляції психіки та поведінки суб'єкт має змогу керувати особливостями свого функціонування та здійснювати свій вплив по відношенню до них;

- На рівні організації навчальної діяльності особистість набуває здатності здійснювати «рефлексивний контроль»;

- На рівні мислення рефлексивність передбачає здатність особистості здійснювати власне процеси мислення та зіставляти їх із предметною ситуацією власної, тим самим рефлексивність забезпечує наявність постійного зворотного зв'язку для суб'єкта стосовно доцільності його дій.

Таким чином, вчені підсумовують: «... рефлексивність наявна на всіх рівнях функціонування психічної реальності, саме вона визначає

¹⁰⁶ Зімовін О., Заїка Є. Рефлексивність та рефлексія. С. 6.

¹⁰⁷ Заїка Є., Зімовін О. Рефлексивність особистості як предмет психологічного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2014. № 2. С. 92–93.

спосіб життєдіяльності суб'єкта, соціальну ідентичність, трансформацію діяльності та саморегуляцію особистості, процеси навчання і розвитку, інтелектуальні та мисленнєві акти, забезпечує сталість, розвиток і самоорганізацію цієї реальності»¹⁰⁸.

Крім того, у окресленій роботі Є. Заїка та О. Зімовін представили класифікацію проявів рефлексивності у психічній діяльності, за підсумками якої, вказують на висновок, що рефлексивність слід розглядати не стільки з позиції виміру кількісного показнику її прояву, а як багатовекторну структуру, що адекватно описується цілісним профілем особистості¹⁰⁹.

Ще один приклад розгляду рефлексивності у контексті когнітивістики та метапізнання представлений у роботі Т. Доцевич, яка зазначає, що: «Метапізнання передбачає усвідомлення суб'єктом власних когнітивних процесів, результати такого усвідомлення, в свою чергу, виступають передумовою регуляції та контролю когнітивних процесів.»¹¹⁰. Далі вчена обґрунтовує, що відповідно до цього рефлексивність може розглядатись як базовий компонент метапізнання, яке здійснюється за рахунок комплексу процесів рефлексії, з одного боку, а з іншого: «..., рефлексія як процес саморегуляції діяльності взагалі охоплює процес метапізнання як одну з її форм.»¹¹¹.

Комплексний підхід і широкий обсяг теоретичного розкриття та аналізу феномену рефлексії представлені у праці Р. Павелків¹¹². На початку статті автор надає доволі об'ємне і, в той же час, вичерпне поняття рефлексії: «Рефлексія (від пізньолатинського *reflexio* – звернення назад) означає принципи людського мислення, що спрямовують людину на осмислення й усвідомлення власних форм свідомості з метою предметного розгляду самого знання, критичного аналізу його змісту й методів пізнання, а також аналізу особистістю своєї діяльності з метою глибокого самопізнання, що розкриває внутрішню будову й специфіку духовного світу людини»¹¹³. Відповідно до цього визначення, рефлексія «... дозволяє людині критично

¹⁰⁸ Заїка Є., Зімовін О. Рефлексивність особистості як предмет психологічного пізнання. С. 93.

¹⁰⁹ Ibid. С. 95.

¹¹⁰ Доцевич Т. І. Рефлексивність як компонент метапізнання особистості. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: психологія*. 2013. № 51. С. 67.

¹¹¹ Ibid. С. 67.

¹¹² Павелків Р. В. Рефлексія як механізм формування індивідуальної свідомості та діяльності особистості. *Вісник післядипломної освіти. «Серія «Соціальні та оведінкові науки»*. 2019. № 8 (37). С. 84–98. URL: <https://doi.org/10.32405/2522-9931-8> (37)-84-98.

¹¹³ Ibid. С. 85.

ставитися до себе та своєї діяльності, робить особистість суб'єктом власної активності.»¹¹⁴.

Аналізуючи процеси пізнання, Р. Павелків стверджує, що індивідуальне пізнання передбачає наявність рефлексії, за рахунок якої стає можливим вихід за межі наявної системи знань та створення нового знання¹¹⁵. Відповідно до проведеного вченим теоретичного аналізу, було виокремлено три основні види рефлексії¹¹⁶: 1. Соціально-перцептивна (саморефлексія або усвідомлення уявлень інших людей щодо себе самого); 2. Комунікативна (рефлексія іншого, взаєморефлексія або конструювання характеристик внутрішнього світу партнерів по взаємодії); 3. Соціально-психологічна (рефлексія ситуації або взаємодії). Р. Павелків наголошує, що в контексті досліджень особистісної рефлексії слід визначити й такі види рефлексії¹¹⁷: ситуативний (здійснення «мотивувань» і «самооцінок», що забезпечує безпосереднє залучення суб'єкта як цілісного «Я» у мисленнєвий процес шляхом осмислення людиною значущості окремих моментів пошуку істини), ретроспективний (ставлення суб'єкта до виконаного мисленнєвого пошуку, з'ясування причин власних помилок та їхнє виправлення, корекція тощо), перспективний (осмислення ситуації в більш широкому контексті й розгляд можливих варіантів розв'язання проблемної ситуації).

Серед сучасних українських робіт доволі розповсюджене дослідження рефлексивності у контексті регуляторної сфери особистості, що відображено у роботах О. Мирошник¹¹⁸, І. Костенко¹¹⁹ та І. Дорожко¹²⁰. Так, у проведеному О. Мирошник емпіричному дослідженні вказується, що серед усіх компонентів саморегуляції найбільша роль належить саме процесам особистісної рефлексії, які залучені не тільки до планування і програмування майбутньої поведінки, але й до «роботи контролю, оцінки та корегування результатів активності»¹²¹.

Крім того, в доробку українських вчених представлені роботи по дослідженню рефлексивності в педагогічній діяльності. Так, Я. Бугерко

¹¹⁴ Павелків Р. В. Рефлексія як механізм формування індивідуальної свідомості та діяльності особистості. С. 85.

¹¹⁵ Ibid. С. 87.

¹¹⁶ Ibid. С. 88.

¹¹⁷ Ibid. С. 91.

¹¹⁸ Myroshnyk O. Reflectiveness and regulatory potential of personality. *Psychology and personality*. 2020. No. 2. P. 234–246.

¹¹⁹ Костенко І. М. Рефлексивність як чинник саморегуляції поведінки особистості. *Соціально-гуманітарний вісник*. 2020. № 36. С. 32–35.

¹²⁰ Дорожко І. Рефлексія як інтегральна характеристика особистості. *Психолінгвістика*. 2010. № 5. С. 22–26.

¹²¹ Myroshnyk O. Reflectiveness and regulatory potential of personality. С. 243.

обґрунтувала доцільність використання розробленого модульно-розвивального навчання серед учнів 13–18 років, що передбачає стимулювання розвитку рефлексивних процесів та рефлексивності загалом, що відобразилось у підвищенні якості механізму самоуправління учнями власної навчальної діяльності та саморозкриття учнями власної індивідуальності¹²². С. Хілько¹²³ та Л. Носко¹²⁴ проводили окремі дослідження рефлексивності серед студентів-психологів для аргументації програм розвитку відповідної здатності в процесі підготовки майбутніх спеціалістів.

Було проведено дослідження особливостей рефлексивності практикуючих психологів-консультантів¹²⁵, в якому представлено структурну модель рефлексивності психолога-консультанта, яка містить такі компоненти¹²⁶: «... когнітивний (рефлексивна компетентність: рефлексивні знання, позиція, здатності), мотиваційний (рефлексивні якості: інтроспекція, системна рефлексія) та діяльнісний (рефлексивні дії: вирішення рефлексивних завдань, усвідомлення рефлексивної позиції та рефлексивних умінь)».

Очевидно, що роботи українських вчених, були здійснені у напрям когнітивізму, що йде пліч-о-пліч із сучасними тенденціями психологічних досліджень закордоном. Вітчизняними науковцями присвячено значну увагу теоретичному зіставленню понять «рефлексія» та «рефлексивність», обґрунтуванню поняття рефлексивності, вивченню її психологічної природи і сутності.

Проведений аналіз поняття «рефлексивність» дозволяє трактувати рефлексивність як властивість психіки, яка забезпечує можливість перебігу процесів рефлексії, що характеризується інтегрованістю, системністю і континуальністю.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз дозволив підсумувати, що поняття «рефлексивність» є відносно новим, хоча базис його визначення

¹²² Бугерко Я. М. Дослідження психологічних особливостей розвитку рефлексивності освітньої діяльності. *Психологія і суспільство*. 2008. № 3. С. 91.

¹²³ Khilko S. The impact of future psychologists' reflexivity on the formation of their ambiguity tolerance. *"Bulletin of postgraduate education" (series "social and behavioural sciences")*. 2020. No. 39. P. 97–119. URL: <https://doi.org/10.32405/2522-9931/2522-9958-97-119>.

¹²⁴ Носко Л. А. Емпіричне дослідження рефлексивності студентів психологів. *Актуальні проблеми психології*. 2016. Т. 7, № 42. С. 156–164.

¹²⁵ Шевченко Н. Ф. Рефлексивність як чинник розвитку особистості психолога-консультанта. *Журнал сучасної психології*. 2022. № 4. С. 85–92. URL: <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-4-10>.

¹²⁶ Ibid. С. 88.

закладений ще з часів Древньої Греції. Саме через новизну цього поняття сьогодні існує певна неузгодженість щодо його значення та підходів до трактування. Філософами розроблено поняття «рефлексія», його сутність та механізми реалізації.

Соціологічні праці, присвячені рефлексивності, пов'язані з формуванням ідентичності особистості. Основними напрямками досліджень виступали критичний реалізм та рефлексивний модернізм, що зазнали достатньо критики, водночас посідають чинне місце серед теоретично обґрунтованих думок. Важливими аспектами цих досліджень є визначення ролі внутрішнього діалогу у формуванні ідентичності, вплив емоцій на хід рефлексивних процесів, встановлення соціальної природи рефлексивності та її значущості.

Зарубіжні психологічні дослідження переважно сконцентровані навколо прикладних питань застосування рефлексивності, зокрема: в сфері промоції психічного і психологічного здоров'я та застосуванню рефлексивних практик психологом-дослідником для підвищення якості проводжуваного дослідження. Проте наявні роботи, присвячені власне особливостям рефлексивності під час блукання думками, в яких людина переважно орієнтується на майбутнє та власні очікування.

Дослідження українських психологів сконцентровані на теоретичному і емпіричному вивченні власне процесів рефлексії і рефлексивності, їх сутностей та зіставленні. Встановлено регулятивну значущість рефлексивності у життєдіяльності особистості та аргументовано необхідність її розвитку.

Перспективи подальшої розробки поняття «рефлексивність» передбачають визначення міждисциплінарно узгодженого поняття, яке забезпечить цілісне та багатовимірне дослідження рефлексивності.

АНОТАЦІЯ

У статті представлено історичний розвиток понять «рефлексія» та «рефлексивність». Досліджено розробленість поняття «рефлексія» та її сутності у філософському дискурсі минулого і сьогодення. Охарактеризовано специфіку європейських соціологічних досліджень як зорієнтованих на визначення ролі рефлексивності у процесах взаємних впливів між соціумом та суб'єктом. Сформульовано основні напрями сучасних світових психологічних досліджень: теоретичні і емпіричні дослідження власне рефлексивності, рефлексивність особистості, рефлексивність дослідника та рефлексивність і промоція психічного здоров'я. Зіставлено спрямованості вітчизняних і зарубіжних психологічних досліджень рефлексивності: українські праці зорієнтовані на вивчення сутності рефлексивності, особливостей її проявів а зарубіжні – на визначення прикладних аспектів застосування

рефлексивних практик. Водночас встановлено, що переважна більшість праць українських вчених була здійснена у когнітивістському напрямі, що відповідає загальносвітовим науковим тенденціям.

На основі проведеного теоретичного аналізу запропоновано трактування рефлексивності як властивості психіки, яка забезпечує можливість перебігу процесів рефлексії і характеризується інтегрованістю, системністю і континуальністю. Обґрунтовано необхідність розробки міждисциплінарно узгодженого поняття рефлексивності.

Література

1. Бугерко Я. М. Дослідження психологічних особливостей розвитку рефлексивності освітньої діяльності. *Психологія і суспільство*. 2008. № 3. С. 67–92.
2. Дорошко І. Рефлексія як інтегральна характеристика особистості. *Психолінгвістика*. 2010. № 5. С. 22–26.
3. Доцевич Т. І. Рефлексивність як компонент метапізнання особистості. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: психологія*. 2013. № 51. С. 64–68. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/VKhIPC_2013_1046_51_16.pdf.
4. Заїка Є., Зімовін О. Рефлексивність особистості як предмет психологічного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2014. № 2. С. 90–97.
5. Зімовін О., Заїка Є. Рефлексивність та рефлексія: співвідношення понять. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені ГС Сковороди. Психологія*. 2014. № 47. С. 65–71.
6. Костенко І. М. Рефлексивність як чинник саморегуляції поведінки особистості. *Соціально-гуманітарний вісник*. 2020. № 36. С. 32–35.
7. Носко Л. А. Емпіричне дослідження рефлексивності студентів психологів. *Актуальні проблеми психології*. 2016. Т. 7, № 42. С. 156–164.
8. Основи філософії: навчальний посібник : навч. посіб. / Л. О. Сандюк та ін. ; ред. М. Ф. Шмиголь. Київ : Центр учб. літ., 2021. 412 с.
9. Павелків Р. В. Рефлексія як механізм формування індивідуальної свідомості та діяльності особистості. *Вісник післядипломної освіти. «Серія «Соціальні та оведінкові науки»*. 2019. № 8 (37). С. 84–98. URL: [https://doi.org/10.32405/2522-9931-8\(37\)-84-98](https://doi.org/10.32405/2522-9931-8(37)-84-98).
10. Платон. Діалоги / пер. з давньогр. Й. Кобів та ін. 2-ге вид. Київ : Основи, 1999. 395 с.
11. Савченко О. Свідомість і рефлексія в базисі психологічного теоретизування. *Психологія і суспільство*. 2018. № 3–4 (73–74). С. 67–89.

12. Шевченко Н. Ф. Рефлексивність як чинник розвитку особистості психолога-консультанта. *Журнал сучасної психології*. 2022. № 4. С. 85–92. URL: <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-4-10> (дата звернення: 15.05.2023).
13. Adams M. Reflexive self or reflexivity. *Encyclopedia of identity*. 2010. P. 626–629. URL: <https://doi.org/10.4135/9781412979306.n201>.
14. Ardelit M., Grunwald S. The importance of self-reflection and awareness for human development in hard times. *Research in human development*. 2018. Vol. 15, no. 3–4. P. 187–199. URL: <https://doi.org/10.1080/15427609.2018.1489098>.
15. Bartlett S. J. The role of reflexivity in understanding human understanding. *Reflexivity: a source-book in self-reference* : монографія. Amsterdam, 1992. P. 3–18.
16. Burkitt I. Emotional reflexivity: feeling, emotion and imagination in reflexive dialogues. *Sociology*. 2012. Vol. 46, no. 3. P. 458–472. URL: <https://doi.org/10.1177/0038038511422587>.
17. Caetano A. Reflexive dialogues: interaction and writing as external components of personal reflexivity. *Sociological research online*. 2017. Vol. 22, no. 4. P. 66–86. URL: <https://doi.org/10.1177/1360780417732956>.
18. Creating reflexive health promotion practitioners: our process of integrating reflexivity in the development of a health promotion course / B. Wigginton et al. *Pedagogy in health promotion*. 2018. Vol. 5, no. 1. P. 75–78. URL: <https://doi.org/10.1177/2373379918766379>.
19. Descartes R. A discourse on the method of correctly conducting one's reason and seeking truth in the sciences : монографія / trans. from fra by I. Maclean. Oxford : Oxford University Press, 2006.
20. Descartes R. Meditations on first philosophy. *The philosophical works of Descartes*. 1911.
21. Farrugia D. The reflexive subject: towards a theory of reflexivity as practical intelligibility. *Current sociology*. 2013. Vol. 61, no. 3. P. 283–300. URL: <https://doi.org/10.1177/0011392113478713>.
22. Gilbert A., Sliep Y. Reflexivity in the practice of social action: from self- to inter-relational reflexivity. *South african journal of psychology*. 2016. No. 39 (4). P. 468–479.
23. Golob T., Makarović M. Reflexivity and structural positions: the effects of generation, gender and education. *Social sciences*. 2019. Vol. 8, no. 9. P. 248. URL: <https://doi.org/10.3390/socsci8090248>.
24. Haynes K. Reflexivity in qualitative research. *ResearchGate*. 2012. P. 1–22. URL: https://www.researchgate.net/publication/286352842_Reflexivity_in_qualitative_research?enrichId=rgreq-fadbbaac12b771b23b03ea17805c7ccd-XXX&enrichSource=Y292ZXJQYWdlOzI4NjM1Mjg0

MjtBUzo4NjE2Mzc5ODA0ODM1ODRAMTU4MjQ0MTkxMTAwNQ==&el=1_x_2&_esc=publicationCoverPdf.

25. Holland R. Reflexivity. *Human relations*. 1999. Vol. 52, no. 4. P. 463–484. URL: <https://doi.org/10.1177/001872679905200403>.

26. Jacobs H. Husserl on reason, reflection, and attention. *Research in phenomenology*. 2016. Vol. 46, no. 2. P. 257–276. URL: <https://doi.org/10.1163/15691640-12341338>.

27. Jardine D. W. Reflection and self-understanding in piagetian theory: a phenomenological critique. *The journal of educational thought (JET)*. 1987. Vol. 21, No. 1. P. 10–19.

28. Khilko S. The impact of future psychologists' reflexivity on the formation of their ambiguity tolerance. "*Bulletin of postgraduate education*" (series "social and behavioural sciences"). 2020. No. 39. P. 97–119. URL: <https://doi.org/10.32405/2522-9931/2522-9958-97-119>.

29. Know yourself and you shall know the other... to a certain extent: multiple paths of influence of self-reflection on mindreading / G. Dimaggio et al. *Consciousness and cognition*. 2008. Vol. 17, no. 3. P. 778–789. URL: <https://doi.org/10.1016/j.concog.2008.02.005>.

30. Kraus K. T. The form of reflexivity and the expression "I think". *Kant on Self-Knowledge and Self-Formation*. 2020. P. 83–129. URL: <https://doi.org/10.1017/9781108874304.005>.

31. Lazard L., McAvoy J. Doing reflexivity in psychological research: What's the point? What's the practice?. *Qualitative research in psychology*. 2017. Vol. 17, no. 2. P. 159–177. URL: <https://doi.org/10.1080/14780887.2017.1400144>.

32. Liakh V. V., Lukashenko M. V. Philosophical analysis of a person's self-reflection in the context of internal dialogue (based on "the dispute of a man with his Ba"). *Anthropological measurements of philosophical research*. 2020. No. 17. P. 18–27. URL: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i17.206671>.

33. Matherne S. Kant on reflection and virtue. *Australasian journal of philosophy*. 2019. Vol. 98, no. 1. P. 202–205. URL: <https://doi.org/10.1080/00048402.2019.1617756>.

34. May T., Perry B. Thought and knowledge in the history of ideas. *Reflexivity: the essential guide*. 1 Oliver's Yard, 55 City Road London EC1Y 1SP, 2017. P. 9–30. URL: <https://doi.org/10.4135/9781473983052.n2>.

35. Miller E. P. Hegel on reflection and reflective judgement. *Hegel bulletin*. 2019. P. 1–26. URL: <https://doi.org/10.1017/hgl.2018.34>.

36. Morawski J. G. Reflexivity and the psychologist. *History of the human sciences*. 2005. Vol. 18, no. 4. P. 77–105. URL: <https://doi.org/10.1177/0952695105058472>.

37. Mouzelis N. Habitus and reflexivity: restructuring bourdieu's theory of practice. *Sociological research online*. 2008. Vol. 12, no. 6. P. 123–128. URL: <https://doi.org/10.5153/sro.1449>.
38. Myroshnyk O. Reflectiveness and regulatory potential of personality. *Psychology and personality*. 2020. No. 2. P. 234–246. URL: <https://doi.org/10.33989/2226-4078.2020.2.211925>.
39. Oehler K. Aristotle on self-knowledge. *Proceedings of the american philosophical society*. 1974. Vol. 118, No. 6. P. 493–506. URL: <http://www.jstor.org/stable/986399>.
40. Piaget J. Biology and knowledge: an essay on the relations between organic regulations and cognitive processes. Chicago : University of Chicago Press, 1971. 384 p.
41. Popoveniuc B. Self reflexivity, the ultimate end of knowledge. *Procedia – social and behavioral sciences*. 2014. Vol. 163. P. 204–213. URL: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.12.308>.
42. Probst B. The eye regards itself: benefits and challenges of reflexivity in qualitative social work research. *Social work research*. 2015. Vol. 39, no. 1. P. 37–48. URL: <https://doi.org/10.1093/swr/svu028>.
43. Reflexivity in health promotion: a typology for training / S. A. Alexander et al. *Health promotion practice*. 2020. Vol. 21, no. 4. P. 499–509. URL: <https://doi.org/10.1177/1524839920912407>.
44. Scharp K. Locke's theory of reflection. *British journal for the history of philosophy*. 2008. Vol. 16, no. 1. P. 25–63. URL: <https://doi.org/10.1080/09608780701789285>.
45. Self-reflection and the temporal focus of the wandering mind / J. Smallwood et al. *Consciousness and cognition*. 2011. Vol. 20, no. 4. P. 1120–1126. URL: <https://doi.org/10.1016/j.concog.2010.12.017>.
46. Stephens A., Tjøstheim T. A. The cognitive philosophy of reflection. *Erkenntnis*. 2020. URL: <https://doi.org/10.1007/s10670-020-00299-0>.

Information about the author:

Obyskalov Ivan Serhiiovych,

Postgraduate Student at the Department Psychology
Zaporizhzhia National University
66, Zhukovskiy str., Zaporizhzhia, 69600, Ukraine